

forherligede den siddende monark. Værket burde være langt mere kendt både i Sverige og herhjemme, end tilfældet er. Bortset fra operens skurk, Christiern II, har Danmark i øvrigt bidraget til værkets succes i samtiden med den højtbegavede sangerinde Caroline Walter. Efter sin dramatiske flugt fra København 1780 blev hun hurtigt Gustav III's yndlingssangerinde. Som Carolina Müller udførte hun Christina Gyllenstjernas parti fra uropførelsen i 1786 og frem til 1809, hvor hun sang det for tronfølgeren Carl Johan Bernadotte.

Marie-Christine Skuncke og Anna Ivarsdotter er fortræffelige guider i den gustavianske opera-epoke, som de er dybt fortrolige med. *Svenska operans födelse* kan anbefales på det varmeste.

Sten Høgel

Inger Sørensen (ed.): *J.P.E. Hartmann og hans kreds. En komponistfamilies breve 1780-1900*. 1: Indledning. Breve 1780-1859, 2: Breve 1860-1889, 3: Breve 1890-1900. Kildefortegnelse. Personregister. Værkregister over familien Hartmanns kompositioner (Danish Humanist Texts and Studies 17). Museum Tusulanums Forlag, København 1999. 3 bd., 1835 s., ill., ISBN 87-7289-515-2, ISSN 0105-8746, kr. 650.

J.P.E. Hartmann tegner sig som den helt centrale figur i denne store samling af breve fra og til medlemmer af det berømte komponistdynasti. Det gør han naturligvis i kraft af sin komponistvirksomhed og de mange betydningsfulde positioner, han indtog i dansk musikliv. Men også som følge af sit næsten 95-årige lange liv, og fordi – som Inger Sørensen kan skrive i sin indledning – han var en mand, der ikke "smed noget væk". Betagende er det at følge hans liv og virksomhed gennem disse breve fra nr. 5, hvor han, jurastudenten, første gang optræder som modtager, og til nr. 1773, det sidste brev, som han må have modtaget blot 14 dage før sin død. Her sender præsten Vilh. Gregeren ham sin salme "Sørg ej min sjæl" – på samme versemål som Grundtvigs "At sigte verden ret farvel".

Inden for tidsrummet af hans lange liv sluttede og begyndte så mange andres, hvis breve grupperer sig om hans. Selv kom han til at overleve to hustruer og seks børn, blandt dem datteren Sophie og sønnen Emil – den eneste, der som sin fader valgte at blive komponist. På samme måde kom han til at tage afsked med kollegaen

og svigersønnen Niels W. Gade, vennen H.C. Andersen og en række andre, der stod ham nær.

Varme, personlige breve veksler med mere nøgterne embeds- og tjenesteskriver. Alle har de et aktuelt mål, ingen af dem er skrevet med henblik på senere offentliggørelse. Så meget større betydning får de nu for den læser, der gennem øjebliksbilleder får et indtryk af brevskriverne og deres intention. Således stilles f.eks. det musikalske samarbejde mellem hustruen Emma (under pseudonymet Frederik Palmer), vennen Ernst Weis og Hartmann selv i et nyt og klarere lys, når man kan læse Emma Hartmann over skulderen, mens hun skriver til vennen. De har alle tre været med. Smukt er det også, hvad man læser i brevvekslingen om kunst, dagligliv og økonomi mellem Hartmann og sønnen Carl, billedhuggeren, da denne i 1860'erne var på studieophold i Rom. På en måde er der tale om en parallel til Hartmanns egen dannelsesrejse ca. 25 år tidligere, der også er dokumenteret gennem brevene. Som Hartmann blev støttet af sin svigerfader, Joh. Fr. Zinn, evnede han senere at støtte sin søn.

Man forstår også, selv uden at høre en tone af Hartmanns musik – som dog tit er omtalt i teksterne –, hvorfor han fik så stor en indflydelse i sin samtid. Hans personlighed skinner frem gennem ordene. Den fornemme sprogstil bliver særligt iøjnefaldende, når den i perioden fra 1870'erne og videre står side om side med den ældste søn Emils breve. Emil skriver her eksalteret, næsten aggressivt, som regel motiveret af en trang til at få luft for sin utilfredshed; betegnende nok må han engang imellem trække noget tilbage i et følgende brev. Man kan følge udgiveren, når hun ser tonen i brevene som udslag af Emils sygdom, men det selvhævdende i stilen efterlader alligevel et lidt forstemmende indtryk. Helt anderledes hos faderen, der fremstår sikker og selvstændig, fri for ironi og arrogance, selv om også han somme tider må befatte sig med sager, der ikke nødvendigvis vil begejstre modtageren. Han er den samme beherskede og rolige, når han skriver breve til børnene, børnebørnene og de nære venner, eller mere professionelt betingede til digtere, til sine vikarer i kirken, til Studenter-sangerne, Musikforeningen, Musikkonservatoriet og helt officielle breve om orgelbygning og indstillinger til bestyrelsen af det Anckerske legat. Altid klogt, værdigt og menneskekerligt. Og selv om man muligvis kan se det af skriften, så mærker man hverken på sproget eller indholdet af det skrevne, at han efterhånden ældes.

I sin indledning til udgaven tegner Inger Sørensen et billede af familiens enkelte medlemmer. Fra den ældste, Johann Hartmann, der er repræsenteret med det tilbud, han i 1780 afgav på at skrive musik til Johs. Ewalds syngespil *Fiskerne*, og til J.P.E. Hartmanns børn. Trådene trækkes frem til deres efterkommere, heriblandt Niels Viggo Bentzon – den eneste nulevende, der nævnes. I en række levnedsløb præsenteres mere eller mindre udførligt de betydeligste medlemmer af den store, vidtforvandede slægt. Man kunne måske have haft gavn af en slægtstavle, der tog alle med, f.eks. når man i et par breve møder en Frederik Jacobi Hartmann. Registeret oplyser ganske vist, at han var søn af Carl Fr. Wilh. Hartmann, som igen var søn af Johann Hartmann, men han er ikke kommet med i indledningen, – og selv *Dansk biografisk Leksikon* kan ikke hjælpe.

Talrige personer placerer sig som brevskrivere omkring familiens medlemmer: udenlandske og hjemlige komponister, store og mindre kendte digtere, repræsentanter for musiklivets institutioner og landets kulturpolitik. Deres navne skal ikke opregnes her. Men det skal noteres, at der blandt breve fra bl.a. Louis Spohr, Heinrich Marschner, Franz Liszt, Mendelssohn og Niels W. Gade og fra digterne Carsten Hauch, Ingemann, Hertz, Chr. Richardt og H.C. Andersen synes at være mange, der ligesom Hartmanns ikke tidligere har været trykt. Havde de været det, ville det utvivlsomt have været angivet i noterne, sådan som det i andre tilfælde er sket. Men Inger Sørensen slår ikke på stortromme for sit værk.

Det er resultatet af et omfattende arbejde, der foreligger. Brevene, hvoraf de fleste har været at finde i Det Kongelige Biblioteks samlinger og i Rigsarkivet, mens andre har måttet opsøges en række andre steder, er læst, ordnet, kommenteret og forsynet med et register, der i sig selv optager 75 af udgavens 1826 sider. De er ordnet kronologisk, hvad der ofte har rejst dateringsproblemer, når de fejl- og udaterede breve efter en analyse af indholdet har skullet indplaceres i rækkefølgen. Noterne er korte og præcise: de rummer fødsels- og dødsår for de nævnte personer (dog sjældent brevskriverne og -modtagerne), evt. argumenter for brevets datering, bemærkninger om små korrektioner eller meddelelse om, hvor brevet tidligere har været trykt. Registeret supplerer med lidt mere udførlige personalia. Udgiveren har gjort sig umage for, at hvert brev skulle kunne læses for sig; årstal gentages gerne, selv om de har kunnet ses få sider i forvejen. Det ene som det andet virker meget velovervejet,

skønt det må have krævet betydelig selvdisciplin hos udgiveren at undlade at uddybe forhold, der synes at kalde på en forklaring. Sådanne forklaringer har udgiveren givet reserveret til sin store familiebiografi *Hartmann. Et dansk komponistdynasti*, der udkom sidst på året. Men hvad der nu står, vidner om en utrættelig flid og grundighed. Kun ganske få steder må man undre sig over en note, f.eks. hvor H.C. Andersens eventyr *Snedronningen* er besynderligt udlagt på 1½ linie efter brev nr. 661, og efter brev nr. 1268, hvor Aug. Wilh. Jacob Hartmanns dødsår er ansat til 1891, når man lige i brevet har læst om hans tragiske endeligt i 1890. Og hvorfor har Hartmanns tilskrift på Ernst Weis' brev til H.C. Andersen, nævnt i noten efter brev nr. 266, ikke fået sit eget nummer, når brev nr. 620 er en lignende tilskrift? Men selv om endnu et par detaljer kunne anføres, er det unægtelig meget små indvendinger mod så omfangsrigt et arbejde.

De tre store bind smykkes af en række velvalgte og velplacerede illustrationer. Portrætter af brevskrivere og faksimiler af tekst eller musik dukker op, netop hvor man har brug for det. Hvor megen omhu der er lagt i eftersøgningen, får man f.eks. indtryk af, når man ser Bertha Weis' yndefulde og relativt ukendte tegning af Aarhus Mølle, præcis hvor Emma Hartmann skriver om den i sit brev til hende.

Er der således betydelige æstetiske glæder at hente i de tre bind, burde forlaget have ofret lidt mere på tilrettelæggelsen af teksten. Adskillige gange er en overskrift anbragt nederst på en højreside, mens brevet først ses, når bladet er vendt. Værst er det på s. 263 og s. 1507, hvor det næsten må have kostet anstrengelser at bære sig så uskønt ad. Og endnu en anke: i kolofonen læser man, at bogen er trykt på langtidsholdbart papir, men efter gennemlæsningen må man tvivle på, at indbindingen har tilsvarende kvalitet. Indholdet kunne have fortjent, at der var vist denne udgivelse lige så megen omsorg, som er blevet tidligere af forlagets udgivelser til del.

Hartmann-litteraturen har indtil nu ikke været omfattende, men der er med denne udgivelse sat en uhyre vigtig milepæl. Det store værk er en imponerende præstation. Brevene er i sig selv uhyre spændende læsning, hvilket en anmeldelse som denne kun giver spredte antydninger af. Men udgaven er desuden et vigtigt kildekrift, som må give inspiration og støtte til videre arbejde med den navnkundige slægt og dens musikalske frembringelser.

Carsten E. Hatting